

КУРАНДА Д. М.,

здобувач

(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 343.985.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.49>**ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ «ФОНОВИХ ЯВИЩ»
У СФЕРІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ І ПРОБАЦІЇ УКРАЇНИ**

У даній науковій статті здійснено аналіз історико-правових джерел, пов'язаних з розвитком «фонових явищ» у кримінально-виконавчій діяльності України впродовж 1991–2024 років, визначено їх вплив на детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань у виді позбавлення волі на певний строк, а також констатовано у зв'язку з цим те, що без комплексного та постійного реагування відповідних суб'єктів запобігання злочинам на зазначені суспільно шкідливі явища досить складно ефективно реалізовувати визначені у кримінально-виконавчому законодавстві завдання та досягати його мети (ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК)).

Зокрема, встановлено, що впродовж досліджуваного у даній роботі періоду це питання до прийняття у 2003 році нового КВК регулювалось відомчими нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України (ч. 1 ст. 11 зазначеного вище Кодексу). А це, у свою чергу, призвело до розвитку негативних тенденцій, що стосувались впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, позаяк закритість (непублічність) вказаних правових джерел не дозволяла активно залучати до запобіжної діяльності інших, крім спеціально-кримінологічних, суб'єктів запобігання злочинам та, одночасно, знижувалась ефективність їх впливу на процес нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяють розвитку «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України впродовж тривалого історичного періоду її функціонування (1991–2024 рр.).

Доведено вплив зазначених соціально шкідливих явищ на формування та реалізацію індивідуальної злочинної поведінки засуджених у місцях позбавлення волі (кримінально-виконавчих установах закритого типу та в слідчих ізоляторах (СІЗО)), а також обґрунтована необхідність активізації наукових досліджень з означеної проблематики в умовах сьогоденних реформ у галузі кримінально-виконавчої діяльності.

Ключові слова: тенденція, розвиток, формування, реалізація, «фонові явища», сфера виконання кримінальних покарань і пробації; запобігання кримінальним правопорушенням, історико-правовий метод.

Kuranda D. N. Some historical and legal trends in the development of "background phenomena" in the field of execution of criminal sentences and probation in Ukraine

This scientific article analyzes historical and legal sources related to the development of "background phenomena" in the criminal enforcement activity of Ukraine during 1991–2024, determines their influence on the determinant complex of causes and conditions that contribute to the commission of criminal offenses in

the process of execution – serving sentences in the form of imprisonment for a certain period, and also states in this regard that without a comprehensive and constant response of the relevant crime prevention subjects to the aforementioned socially harmful phenomena, it is quite difficult to effectively implement the tasks defined in the criminal enforcement legislation and achieve its goal (Article 1 of the Criminal Enforcement Code (CEC)).

In particular, it was established that during the period studied in this work, before the adoption of the new Code of Criminal Procedure in 2003, this issue was regulated by departmental regulatory legal acts of the central executive body that implements state policy in the field of execution of criminal sentences and probation of Ukraine (Part 1, Article 11 of the above-mentioned Code). And this, in turn, led to the development of negative trends related to the influence of "background phenomena" on penitentiary crime, since the secrecy (non-publicity) of the indicated legal sources did not allow to actively involve other, except for specially criminological, subjects of crime prevention in preventive activities and, at the same time, the effectiveness of their influence on the process of neutralization, blocking, elimination, etc. of determinants that contribute to the development of "background phenomena" in the field of execution of criminal sentences and probation of Ukraine during the long historical period of its functioning (1991–2024).

The influence of the above-mentioned socially harmful phenomena on the formation and implementation of individual criminal behavior of convicts in places of deprivation of liberty (closed-type penal institutions and pre-trial detention centers (SIZO)) is proven, and the need to intensify scientific research on the above-mentioned issues in the context of current reforms in the field of penal enforcement is substantiated.

Key words: *trend, development, formation, implementation, "background phenomena"; sphere of execution of criminal sentences and probation, prevention of criminal offenses, historical and legal method.*

Постановка проблеми. Результати вивчення кримінально-виконавчої практики [1] та наукової літератури [2, с. 103–104] свідчить про те, що у структурі детермінант, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, включаючи й у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України, чільне місце займають так звані «фонові явища» у силу їх негативного впливу на формування та реалізацію протиправної поведінки суб'єктів злочинів [3, с. 520–523].

З огляду на це та з використанням, у першу чергу, історико-правового методу дослідження зазначених суспільно шкідливих явищ, досить важливо визначити як у часи незалежності функціонування кримінально-виконавчої системи України (1991–2024 рр.) набули свого розвитку «фонові явища» та яким чином на них реагували відповідні суб'єкти запобіжної діяльності.

Крім цього, активізація наукових досліджень з означеної проблематики зумовлена необхідністю більш ефективного реагування на існуючий у сфері виконання кримінальних покарань і пробації детермінаційний комплекс причин і умов, що сприяють пенітенціарній та рецидивній злочинності в Україні, які здійснюються у межах сьогоденних державних реформ у цій галузі суспільних відносин (зокрема, у Концепції (2017 р.) [4] та у Стратегії (2022 р.) реформування пенітенціарної системи України [5]).

Враховуючи зазначені обставини, метою цієї наукової статті є обґрунтування за результатами історико-правового аналізу необхідності підвищення ефективності запобіжної діяльності, спрямованої на нейтралізацію, блокування, усунення тощо впливу «фонових явищ» на формування і реалізацію детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють пенітенціарній та рецидивній злочинності.

У свою чергу, *основним завданням* даної роботи є визначення тих негативних тенденцій, що склались впродовж 1991–2024 рр. та пов'язані з розвитком «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України та їх впливом на соціально-правову природу індивідуальної протиправної поведінки у місцях позбавлення волі.

Стан досліджень. Результати вивчення наукової літератури свідчать про те, що розробкою проблем, пов'язаних зі з'ясуванням соціально-правової природи «фонових явищ», їх ролі та місця у змісті злочинності, включаючи й пенітенціарну, досить предметно займаються наступні учені, а саме: О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, О. О. Книженко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. А. Мисливий, А. А. Музика, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрельцов В. О. Туляков, В. І. Ша́кун, О. О. Ю́хно, О. Н. Я́рмиш та інші.

Проте, ні зазначені науковці, ні інші дослідники (Ю. В. Александров, С. М. Алфьоров, Л. В. Багрій-Шахматов, В. О. Глушков, Т. А. Денисова, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, ін.) комплексних розробок, що стосуються особливостей соціально-правової природи, ролі та місця «фонових явищ» в механізмі злочинної поведінки осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, досі не здійснили, що виступає додатковим аргументом щодо необхідності активізації доктринальних пошуків з означеної проблематики.

Поряд з цим, варто зазначити, що досі у контексті історико-правового генезису розвитку «фонових явищ» та їх впливу на процес виконання – відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, на науковому рівні розроблені не в повній мірі, що й стало вирішальним при виборі теми цієї наукової статті та визначення її актуальності, теоретичної і практичної значущості.

Виклад основних положень. Результати застосування у ході даного дослідження історико-правового методу пізнання змісту предмета цієї статті, а також методу аналізу документів [6, с. 44–51] дозволили визначити наступні негативні тенденції, що сформувались у період 1991–2024 рр. та впливають на ефективність запобіжної діяльності у сфері виконання – відбування кримінальних покарань і пробації України та пов'язані з впливом «фонових явищ» на кримінологічно значущі показники пенітенціарної злочинності, а саме:

1. 1991–1998 роки, коли органи та установи виконання покарань функціонували у складі системи МВС України.

У цей період рівень злочинності у розрахунку на 1 тис. засуджених склав 3,9 випадки [7, с. 1], а рецидивної злочинності – 24,6% у загальній структурі всіх зареєстрованих зазначених суспільно небезпечних і кримінальних діянь [8, с. 67].

Цікавим у сенсі предмета даного дослідження є такий факт: спроби центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань (а, ці функції до 1998 року виконувало МВС України, коли у квітні того ж року був створений Державний департамент України з питань виконання покарань (ДДУ ПВП) [9]), знизити рівень впливу «фонових явищ» (наркотичних речовин, спиртних напоїв, грошей і цінностей, т. ін.) на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі призвели до низки надзвичайних подій у виправних колоніях, серед яких необхідно виокремити наступні із них:

а) групі (масові та багаточисельні за кількістю) відмови засуджених від роботи та прийому їжі (у 13 УВП у цілому в Україні);

б) кількість вилучених у цих осіб наркотичних засобів (як елементів «фонових явищ») збільшилась у 6,9 разів (з 436,9 грамів у 1990 році до 2 кг 964 г – у 1991 році); спиртних напоїв – у 3,4 рази (відповідно, з 117,3 до 398,9 літрів); грошей – на 64,2% [7, с. 2];

в) у виховних колоніях злочинність у розрахунку на 1 тис. засуджених зросла на 58,8% (з 17 до 27 злочинів у порівнянні 1990–1991 рр.), ін. [7, с. 2].

Аналогічні випадки періодично мали місце й у 1992–1998 рр., що свідчить про неналежне реагування на «фонові явища» з боку МВС України у сфері виконання покарань при тому, що у її структурі були створені та функціонували на той час підрозділи по боротьбі

з організованою злочинністю (закон України «Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю»), з незаконним обігом наркотичних речовин (Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними»), а також щодо забезпечення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі [10], які мали б з оперативними підрозділами органів та УВП (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність») здійснювати системні та комплексні заходи щодо нейтралізації, блокування, усунення тощо негативного впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність.

Показовим у цьому сенсі можна назвати 1998 рік (останній період перебування кримінально-виконавчої системи у складі МВС України [9]), впродовж якого було зафіксовано таку «роль» зазначених суспільно шкідливих явищ у СІЗО та виправних колоніях, як:

- 1) рівень злочинності у цих УВП у розрахунку на 1 тис. осіб склав 2,6 випадки;
- 2) в охороняємих зонах зазначених установ було вилучено 1139,7 літрів спиртних напоїв; 58 тис. 853 гривні; 17 тис. 869 доларів США; 12 кг 031 г наркотичних речовин; т. ін.;
- 3) з 1991 по 1998 рр. у низці УВП дерев'яні огорожі охорони не були замінені на бетонні, а інші інженерно-технічні засоби охорони і нагляду (ІТЗО) потребували негайного ремонту та заміни;

4) персонал тільки служб нагляду і безпеки УВП допустив 1285 порушень службової дисципліни, у тому числі – 217 випадків недозволених зв'язків із засудженими та 16 – пов'язаних з порушенням кримінальних справ;

5) у звітному періоді 10 осіб з числа персоналу колоній були об'єктами фізичного нападу з боку засуджених, 4 з яких отримали при цьому тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості [11, с. 20–24];

6) у 1998 році закінчилась публікація у відкритих джерелах інформаційних бюлетенів з питань оперативно-службової діяльності органів і УВП [11].

Таким чином, у першому періоді функціонування органів і УВП у системі МВС України (1991–1998 рр.) основні негативні тенденції, що були пов'язані з впливом «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, знайшли своє відображення та відтворились у кількісно-якісних кримінологічно значущих показниках.

2. 1999–2010 рр., коли після повного виведення органів і УВП з підпорядкування МВС України у 1999 році [12], у 2010 році ДДУПВП фактично втратив свою функцію, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань України [13].

І, навіть при тому, що у 2003 році був прийнятий новий КВК та Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та низка державних програм щодо реформування органів і УВП [14], суттєвим чином запобіжна діяльність з питань ліквідації, нейтралізації, блокування тощо детермінант злочинності, пов'язаних з впливом на неї «фонових явищ» не знизилась. Так, у 1999 році (першому звітному періоді після набуття «самостійності» ДДУПВП у системі органів державної виконавчої влади) були зареєстровані наступні прояви «фонових явищ» у місцях позбавлення волі:

- а) персоналом ДКВС України було вчинено 14 злочинів;
- б) протягом звітного періоду в колоніях було вчинено злочинів з участю засуджених на 5,93% більше, ніж у 1998 році;
- в) у місцях позбавлення волі було вилучено 60 тис. грн.; 9 тис. 235 доларів США; 738,4 літри спиртних напоїв; 8 кг 244 грами наркотичних речовин; т. ін. [14, с. 11, 19].

Як встановлено в ході даного дослідження за вказаний історичний період суттєвих змін, що стосувалися б зменшення впливу на формування та реалізацію протиправної поведінки у процесі виконання – відбування покарань засудженими до позбавлення волі, не відбулось. Так, у 2010 році (останньому звітному періоді самостійного функціонування ДДУПВП, як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань [13]), мали місце наступні результати детермінації «фоновими явищами» пенітенціарної злочинності:

а) рівень даного виду злочинності у розрахунку на 1 тис. осіб склав 2,75 випадки (у 1998 році (початку управління органами і УВП з боку ДДУПВП) – 2,6 випадки [11]);

б) в охороняємих зонах було вилучено 37 тис. 192 грн. (у 1998 р. – більше 58 тис.); 10,05 літрів спиртних напоїв (у 1998 р. – майже 399 літрів); наркотичних засобів – 682 грами (у 1998 р. – 2694 грами); т. ін.;

в) у структурі пенітенціарної злочинності, як і в попередні роки, більше 33% склали злочини, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, та майже 40% – за злочини, які стосуються злісної непокори адміністрації УВП (ст. 391 КК); ін. [15, с. 3–7].

Отже, і в II період «фонові явища» у сфері виконання покарань України й надалі продовжували набувати свого розвитку та впливати на кримінологічно значущі показники пенітенціарної злочинності (стан, рівень, структура, динаміка, т. ін.) [16, с. 65–78].

3. 2011–2012 рр., коли у сфері виконання покарань України створилось своєрідне «двовладдя» з питань діяльності органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у зазначеній галузі суспільних відносин, а саме – з одного боку, згідно відповідного Положення це здійснювала Державна пенітенціарна служба (ДПтС) України [17], а з іншого, Міністерство юстиції України [13], що, звичайно, не могло не позначитись на ефективності запобігання та протидії впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, у зв'язку з чим основні кримінологічно значущі показники з означених питань значно погіршились [18, с. 5–9].

У 2012 році на законодавчому рівні Міністерство юстиції України стало центральним органом виконавчої влади у зазначеній галузі суспільної діяльності [19], хоча паралельно (на підставі Положення [17]) виконання цих повноважень здійснювало й ДПтС України, що теж знижувало ефективність запобіжної діяльності, спрямованої на нейтралізацію негативного впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність [18].

4. 2013–2016 рр. – період остаточного оформлення Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кримінальних покарань і пробації [20]. При цьому слід зазначити, що така «управлінська» модифікація майже нічого не змінила, позаяк у 2016 році вплив «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України та на формування пенітенціарної злочинності мав наступний вигляд:

а) рівень злочинності засуджених на 1 тис. осіб склав 4,9 випадки (при 3,9 – у 1991 році та 2,75 – у 2010 році);

б) в охороняємих зонах УВП було вилучено майже 10 тис. грн.; 55 літрів спиртних напоїв; 164 грами наркотичних засобів;

в) у більше 10% СІЗО і УВП фактичне управління здійснювала не адміністрація цих установ, а злочинні авторитети (ч. 4 ст. 255 КК);

г) кількість кримінальних правопорушень, вчинених персоналом ДКВС України перевершила більше 100 випадків (у 1991 р. – 19; у 2010 р. – 54 [21]);

г) інші кримінологічно значущі показники.

Таким чином, слід констатувати, що і в даному досліджуваному періоді вплив «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність не зменшився.

5. 2017 рік – по теперішній час.

Цей період характеризується активними реформами, що стосуються процесу виконання покарань, до яких слід віднести:

а) ліквідацію територіальних органів управління ДПтС України та утворення у зв'язку з цим територіальних органів Міністерства юстиції України [22], а також відміна відповідного Положення про ДПтС України [23];

б) Концепцію реформування цієї системи 2017 року [4];

в) Стратегія реформування пенітенціарної системи України [5]; ін.

При цьому варто зазначити, що у ході спеціальних наукових пошуків, предметом яких була пенітенціарна злочинність [24] та кримінальні правопорушення, які в процесі виконання – відбування покарань вчиняються персоналом ДКВС України [25], встановлено, що

практично незмінними залишилися кримінологічно значущі показники негативного впливу на «фонові явища» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації.

Висновок. Таким чином, проведений аналіз та результати періодизації, що пов'язані з детермінацією «фоновими явищами» вчинення кримінальних правопорушень у галузі кримінально-виконавчої діяльності, з одного боку, свідчать про вкрай низький рівень запобіжної діяльності, яка стосується їх впливу на формування і реалізацію злочинної поведінки відповідних суб'єктів, а з іншого боку, обумовлює необхідність активізації комплексних зусиль на всіх рівнях, включаючи й науковий, що спрямовані на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінаційного комплексу причин і умов з означеної проблематики.

Список використаних джерел:

1. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. Інформ. бюл. Київ: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.
2. Фіалко М. І. Фонові явища та детермінанти злочинності: співвідношення та взаємозалежність термінів. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія*: зб. тез. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 року). Харків: ХНУВС, 2018. С. 103-104.
3. Кримінологія: підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джужи. Київ: «Освіта України», 2020. 611 с.
4. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 6543-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про Схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Основи методології наукових досліджень: навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.
7. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році: інформ. бюлетень. Київ: ГУВП МВС України, 1992. 28 с.
8. Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
9. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань: Указ Президента України від 22.04.1998 № 344/98. *Урядовий кур'єр*. № 82-83. С. 3.
10. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 № 264-ВР. URL:<https://zakon.rada.gov.ua>.
11. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1998 році: Інформ. бюл. Київ: ДДУПВП, 199. № 4. 83 с.
12. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування МВС України: Указ Президента України від 12.03.1999. *Офіційний вісник України*. 1999. № 11. Ст. 415.
13. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010. *Офіційний вісник України*. 2010. № 94. Ст. 3334.
14. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1999 році: Інформ. бюл. Київ: ДДУПВП, 2000. № 4. 84 с.
15. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2011 році: : Інформ. бюл. Київ: ДПтС України, 2011. 48 с.
16. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Б. М. Головкина. Харків: Право, 2020. 384 с.
17. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 394/2011. URL:<https://zakon.rada.gov.ua>.
18. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2013 році: : Інформ. бюл. Київ: ДПтС України, 2014. 56 с.

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України: Закон України від 16.10.2012 № 5461-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України від 07.09.2016 № 1492-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

21. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Коваленка. Київ: Атіка-Н, 2011. 367 с.

22. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016. № 348. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

23. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 № 294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

24. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.

25. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України: монографія. Вид. 3-є, доповн. і випр. / за заг. ред. д.ю.н., проф., заслуженого юриста України В. В. Топчія. Луцьк: Вид-во «Терен», 2023. 418 с.

